

درآمدی بر صورت‌بندی «جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران» بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ

محسن لب‌خندق*

سیدمحمد حسین هاشمیان**

چکیده

مسجد، به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد فرهنگی برخاسته از اندیشه دینی، ظرفیت‌های نهفته فراوانی برای نقش‌آفرینی در حیات فرهنگی جامعه اسلامی دارد. مساجد مانند هر پدیده دیگر، تنها در صورت سیاست‌گذاری و مدیریت صحیح می‌توانند نقش خود را به بهترین وجه در مناسبات مختلف جامعه ایفا کنند. یکی از ابعاد مهم سیاست‌گذاری و مدیریت مساجد، توجه به ابعاد کارکردی این نهاد مقدس است. در این مقاله، با بررسی منابع تاریخی و دینی، ده کارکرد برای مساجد در جامعه اسلامی شناسایی و احصاء شده و سیر تطورات این کارکردها در چهار دوره مورد بررسی قرار گرفته است: (۱) دوران صدر اسلام؛ دوره شکوفایی و بالندگی مسجد؛ (۲) دوران فتوحات و آغاز ارتباط مسلمانان با دیگر تمدن‌ها؛ دوره آغاز افول و انحراف مسجد از جایگاه دینی خود؛ (۳) دوران پس از فتوحات تا آغاز جنبش‌های سیاسی دینی؛ دوره رکود مسجد و تقلیل کارکردی آن؛ (۴) دوران جنبش‌های سیاسی امت اسلامی؛ دوران بازگشت به کارکردهای غیرفردی. در نهایت، نحوه پرداختن به این کارکردها در دوره پس از پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون، مورد تحلیل و بازخوانی قرار گرفته است تا از این رهگذر بتوان به سیاست‌گذاری اعتلای جایگاه مسجد در جمهوری اسلامی ایران اندیشید.

کلیدواژه‌ها

مسجد، کارکردهای دینی مسجد، تطورات تاریخی، سیاست‌گذاری.

---

* دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه باقرالعلوم (ع) labkhandagh@gmail.com
** عضو هیئت علمی دانشگاه باقرالعلوم (ع) hashemi1401@gmail.com
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۰۱/۲۵ تاریخ تأیید: ۱۳۹۲/۰۳/۲۰

مقدمه

مسجد، به عنوان اصیل ترین نهاد فرهنگی برخاسته از اندیشه دینی، ظرفیت های نهفته فراوانی برای نقش آفرینی در حیات فردی و اجتماعی جامعه اسلامی دارد. مسجد، در فرهنگ دینی، مکان بندگی و عبادت، جوشش و حرکت، سیاست و ورزی و علم آموزی است.

در دوره های مختلف تاریخی، توجه جامعه اسلامی به مسجد با فراز و فرودهایی همراه بوده و این مکان قدسی را با تحولاتی روبه رو کرده است. این فراز و فرودها، از عوامل مختلفی سرچشمه گرفته و همیشه یک علت نداشته اند. تغییرات و تبدلات فرهنگی، تغییرات سیاسی و رویه متفاوت حاکمان و زمام داران، ظهور رقیبان جدید در کنار مسجد و... همگی در زمره این علت ها و عوامل اند. این تغییرات، غالباً در کارکردهای اصلی مساجد در جامعه دینی ظهور و بروز یافته اند. مبتنی بر همین تحولات، می توان دوره های گوناگون تاریخی ای را شناسایی کرد و هر دوره را موشکافانه تحلیل نمود.

تعریف کارکردهای مسجد، امری دشوار است و به خاطر شرافت این مکان و جایگاه ویژه آن در اسلام، ملاحظات فقهی و غیرفقهی بسیاری در این کار وجود دارد. از طرفی مدیریت این نهاد فرهنگی، مستلزم شناخت کارکردهای آن است و بدون فهم دقیق این کارکردها، نمی توان نقش این نهاد را در فضای فرهنگی جامعه تعیین کرد. بدین منظور، باید مروری موشکافانه بر کارکردهای مسجد - در منظومه معارف دینی - صورت گیرد تا تصویری جامع از این مسئله ارائه شده و راه برای مدیریت صحیح این نهاد دینی هموار گردد. در این مقاله بر آنیم تا تبیین جامعی از این کارکردها صورت پذیرد.

در ادوار حیات مسجد، عصر انقلاب اسلامی، به عنوان دوره شکوفایی مجدد ظرفیت های این مکان مقدس در ایران قلمداد می شود. در این دوره، ظرفیت های نهفته و از یاد رفته مسجد بار دیگر احیا شد و مسجد جایگاه اصیلش را بازیافت و اینک در دهه چهارم انقلاب اسلامی، لازم است تا مروری دیگر باره بر مسجد و وضعیت آن در جامعه صورت پذیرد و با بازخوانی جایگاه مسجد در منظومه معارف اسلامی، سیاست ها و برنامه های اداره مساجد بازبینی شود. از همین رو، این نوشتار بر آنست تا با تحلیل کارکردی مساجد در طی ادوار مختلف تاریخی، وضعیت کنونی مساجد در ایران اسلامی را به صورت کلی ترسیم کند و تا حدودی افق تغییرات سیاستی پیرامون مساجد را روشن نماید.

۲. تعریف مسجد

در ریشه شناسی واژه «مسجد» دو نظر عمده وجود دارد: برخی مسجد را واژه ای عربی از ریشه

«مسجد» به معنای محل سجده (سجده گاه) می‌دانند و برخی نیز بر این باورند که این واژه، عربی‌شدهٔ واژهٔ آرامی «مَزْگَت» به معنای خانهٔ خداست (معین، ۱۳۷۶ ج ۱: مدخل «مزگت»، ص ۴۰۶۳؛ دهخدا، مدخل «مزگت») گرچه ادیان و مذاهب و یا اقوام مختلف، هر یک برای خویش معبدی با نام‌های گوناگون داشته‌اند، اما اسلام «معبد» خویش را «مسجد» نام نهاده است؛ نامی که یادآور اوج کرنش، خضوع و بندگی است و به همین جهت است که «مسجد» و «نماز» همزاد هم و همواره تداعی‌کنندهٔ یکدیگر بوده‌اند؛ زیرا از میان عبادات، عبادتی چون نماز است که در آن آدمی به سجده می‌رود و در برابر عظمت معبود و مسجود سر بر خاک می‌ساید (جوان‌آراسته، ۱۳۸۶: ۱۳۹).

مسجد در عرف و فرهنگ اسلامی به عبادت‌گاه مسلمانان اطلاق می‌شود، اما در اصطلاح فقهی تعریف دقیق‌تری دارد: «المراد بالمسجد المكان الموقوف علی كافة المسلمين للصلاة» (نجفی، ۱۳۹۲، ج ۱۴، ص ۶۱)؛ یعنی مکانی وقفی که برای اقامهٔ نماز همهٔ مسلمانان وقف شده باشد.

بر این اساس، سه ویژگی اصلی مسجد عبارت‌اند از:

الف) موقوفه بودن و در تملک فرد خاصی نبودن؛

ب) تعلق آن به همه مسلمانان؛

ج) بهره‌برداری از آن برای اقامه‌ی نماز.

یادآور می‌شود که این واژه به صورت مفرد (مسجد) و جمع (المساجد)، جمعاً ۲۸ بار در قرآن به کار رفته است که ۱۵ بار آن به صورت «المسجد الحرام» - مسجدی که کعبه در آن قرار دارد- و یک بار نیز به صورت: «المسجد الاقصی» - مسجد معروف بیت المقدس - آمده است (الویری، ۱۳۸۶، ص ۹۴).

۳. جایگاه مسجد در منظومهٔ اندیشهٔ دینی

در اهمیت و شرافت این مکان، همین بس که «مسجد»، خانهٔ خدا شمرده شده است: «خانه‌های من در زمین، همان مساجداند که برای اهل آسمان می‌درخشند، آن گونه که ستارگان برای اهل زمین می‌درخشند...»^۱

فلسفهٔ لزوم تعظیم و تکریم این مکان شریف نیز خانهٔ خدا بودن آن است: «ابوبصیر می‌گوید از امام صادق ۷ دربارهٔ علت لزوم تعظیم مساجد پرسیدم. امام ۷ فرمودند: به

۱. «قال الله تبارك و تعالی: إِنَّ بُيُوتِي فِي الْأَرْضِ الْمَسَاجِدِ تُصْبِيءُ لِأَهْلِ السَّمَاءِ كَمَا تُصْبِيءُ النُّجُومُ لِأَهْلِ الْأَرْضِ...» (حر العاملي، ۱۴۰۳، ج ۱: ۲۶۸).

تعظیم مساجد فرمان داده شده برای آن که مساجد خانه‌های خدا در زمین‌اند.^۱ روایات فراوان و متنوعی که دربارهٔ مسجد وارد شده و احکام، آداب و الزامات خاص ورود، حضور و خروج از آن، اهمیت این پایگاه بندگی در اسلام را مشخص می‌کند. استحباب ساخت مسجد، استحباب تردد در مساجد، حریم قائل شدن برای مساجد، سرعت گرفتن برای ورود به مساجد، ملازمت بر طهارت، قرائت قرآن، خوشبو کردن و پوشیدن لباس‌های آراسته و تمیز در آن، تمیز نمودن مساجد، آرامش و وقار از یک سو و نهی از خرید و فروش، ورود دیوانگان، خوردن، خوابیدن، ایجاد نقش و نگار در مسجد و به امور دنیوی سرگرم شدن از سوی دیگر،^۲ در راستای زمینه‌سازی و فراهم آوردن مکانی ویژه برای بندگی خالصانه و پاک شدن انسان‌هاست (جوان‌آراسته، ۱۳۸۶: ۱۴۲).

مسئله دیگری که به این مکان شریف، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای می‌بخشد، کارکردهای منحصر به فرد و متنوعی است که مسجد در حیات جامعه اسلامی دارد؛ چنان که مجموعه این کارکردها، مسجد را از یک مکان صرف، به «نهاد»ی تبدیل می‌کند که فعالانه در عرصهٔ حیات فردی و اجتماعی مسلمانان نقش آفرین خواهد بود. این نهاد الهی، در منظومهٔ معارف دینی، بی‌رقیب و منحصر به فرد است و مجموعهٔ آیات و روایات، بیان‌گر این مهم است که این جایگاه بالا و والا، اصالت و موضوعیت دارد. به تعبیر دیگر، از مجموعهٔ ادلهٔ دینی، چنین برداشت می‌شود که جایگاه مسجد در جامعه - با همان ویژگی‌ها و شاخصه‌هایی که از جانب شارع مقدس رسیده است - باید حفظ شده و این نهاد، نباید تحت الشعاع نهادهای دیگر قرار گرفته و نقش‌های محوری خود در نظام فردی و اجتماعی اسلام را از دست دهد.

۴. کارکردهای مسجد

برای شناخت جایگاه مسجد، باید کارکردهای آن را در منظومهٔ معارف دینی شناخت تا به نقش بی‌بدیل آن در تحقق اهداف دین در جامعه پی برد. از مجموعهٔ آیات و روایات و همچنین با بررسی سیرهٔ معصومین^۳، به دست می‌آید که مسجد، مکانی است برای عبادت پروردگار. به عبارتی، مسجد، مکانی است ویژهٔ بندگی و نه چیز دیگر. این مسئله با منحصر کردن کارکرد مسجد در «نیایش»، متفاوت است. کسانی که با تمسک به انحصار کارکرد مسجد به کارکرد عبادی، آن را تنها مکانی برای نیایش با پروردگار دانسته‌اند، درک صحیحی از معنای «عبادت» در معارف الهی ندارند.

۱. «سألت أبا عبد الله 7 عن العلة في تعظيم المساجد، فقال إنما امر بتعظيم المساجد لأنها بيوت الله في الأرض».

۲. نک: حر العاملي، ۱۴۰۳، ج ۲، ابواب احکام المساجد: ۴۷۷-۵۱۸.

در فرهنگ اسلامی، تمامی فعالیت‌های انسان در وضعیت خاصی می‌تواند رنگ عبادی به خود بگیرد. در این صورت، اعمال به ظاهر مادی و دنیایی، در واقع، معنوی و اخروی‌اند. تربیت دینی در صدد است تا از این ظرفیت و قابلیت که در همه انسان‌ها وجود دارد استفاده نماید. انسان تربیت‌یافته در این مکتب، می‌تواند به درجاتی نایل شود که همه زندگی او الهی و عبادی شود: (قل إن صلاتی ونسکی ومحیای ومماتی لله رب العالمین) (انعام: ۱۶۲).

بدین ترتیب، «عبادت» در فرهنگ دینی، به «عبادت خاص (نیایش)» و «عبادت عام» تقسیم می‌شود و اگر «مسجد» محل عبادت است، شایسته انجام هر دو دسته از عبادات خواهد بود. به این نکته کمتر توجه شده است که چرا خانه پیامبر و مسجد او در کنار یک‌دیگر قرار گرفتند؟ پیامبر واسطه میان خدا و خلق است؛ رابطه‌ای با خدا و پیوندی با مردم دارد. به گواهی تاریخ، پیامبر در برقراری هر دو ارتباط (ارتباط با خدا و ارتباط با مردم) از مسجد بهره می‌گرفته و چه بسا رمز همجواری خانه او با مسجد همین بوده است؛ پیوندی ناگسستنی و دائمی با خداوند و مردم، از پایگاهی به نام مسجد.

بدین ترتیب، مسجد تنها محلی برای ارتباط با خدا نبود. ارتباط با جامعه و امت نیز در دستور کار قرار می‌گرفت و میان «مسجد» و «اجتماع» و امور مربوط به آن پیوندی همیشگی برقرار بود. یکی از موفقیت‌های شگفت‌انگیز پیامبر را باید در همین پیوند «مسجد و مردم» و یا به تعبیری پیوند «دین و دنیا» (از طریق مسجد جست‌وجو کرد (جوان‌آراسته، ۱۳۸۶: ۱۴۰).

رهبر انقلاب اسلامی، این پیوستگی را بدین سان تشریح می‌کنند:

پدید آوردن هویتی به نام مسجد، نخست در قبا و سپس در مدینه، در شمار زیباترین و پرمغزترین ابتکارهای اسلام در آغاز تشکیل جامعه اسلامی است. خانه خدا و خانه مردم؛ خلوت انس با خدا و جلوت حشر با مردم، کانون ذکر و معراج معنوی و عرصه علم و جهاد و تدبیر دنیوی؛ جایگاه عبادت و پایگاه سیاست، دو گانه‌های به هم پیوسته‌ای است که تصویر مسجد اسلامی و فاصله آن با عبادت‌گاه‌های رایج ادیان دیگر را نمایان می‌سازد. در مسجد اسلامی، شور و بهجت عبادت خالص با نشاط زندگی پاک و خردمندانانه و سالم، در هم می‌آمیزد و فرد و جامعه را به طراز اسلامی آن نزدیک می‌کند. مسجد، مظهر آمیختگی دنیا و آخرت و پیوستگی فرد و جامعه در دیدگاه و اندیشه مکتب اسلام است (پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری

نماز، ۱۳۸۹/۷/۲۰).

موضوع کارکردهای مسجد، از کلیدی‌ترین نقاطی است که پژوهش‌گران و محققان مسلمان

در مورد آن سخن گفته‌اند. در این میان، انواع دسته‌بندی‌ها از این کارکردها ارائه شده است. برای مثال، در کتاب المساجد فی الاسلام^۱ - که با تمام نواقص و کاستی‌هایش، یکی از متقدم‌ترین و جامع‌ترین کتاب‌های نگاشته‌شده دربارهٔ مسجد است - نویسنده در فصل چهارم، به یازده کارکرد مسجد در تاریخ اسلام اشاره کرده که عبارت‌اند از: (۱) مرکز اسلامی و محل اجتماع مسلمانان؛ (۲) محل حفظ بیت‌المال مسلمانان و خزانهٔ کشور؛ (۳) مرکز تولید نقدینگی و پول؛ (۴) زندان و محل نگهداری مجرمان؛ (۵) پناهگاه مردم؛ (۶) دادگستری؛ (۷) بیمارستان و داروخانه؛ (۸) مجلس شورا و قانون‌گذاری؛ (۹) مرکز تبلیغات و رسانهٔ جهان اسلام؛ (۱۰) مرکز تعلیم و آموزش و (۱۱) کتابخانه (حجتی، ۱۳۷۴: ۷۹).

مستشرقان و دین‌پژوهان غیرمسلمان نیز به مسجد و کارکردهای آن توجه ویژه داشته‌اند. برای نمونه، مارسل بوازار - اسلام‌شناس سویسی - دربارهٔ نقش نیرومند مسجد در فرهنگ، اقتصاد، سیاست و وحدت مسلمانان می‌نویسد:

مسجد عامل نیرومندی در همبستگی و اتحاد مسلمانان جهان است و اهمیت اجتماعی و فرهنگی آن را از این بابت نمی‌توان نادیده گرفت، به‌ویژه در روزگار معاصر که مسلمانان شور و حرارت صدر اسلام را دگر بار از خود نشان می‌دهند، مساجد به‌صورت مراکز تربیت روحانی و پایگاه جنبش امت مسلمانان در برابر ستمگران و سلطه‌جویان درآمده است و به تدریج، مساجد، موقعیت سال‌های نخستین ظهور اسلام را به‌دست آورده‌اند. تأسیس کتابخانه‌ها و تالار اجتماعات در درون مساجد، این حقیقت را آشکار می‌سازد که مساجد در اسلام، بدان‌گونه که بعضی پنداشته‌اند، منحصرأ برای ادای فریضهٔ نماز نیست و یقیناً یکی از مراکز سیاسی و مهم اسلام است (بوازار، ۱۳۶۱: ۱۰۱-۱۰۲)

بسیاری از صاحب‌نظران، مصادیق کارکردی مسجد را به‌صورت موضوعی دسته‌بندی نموده‌اند. در این زمینه، انواع دسته‌بندی‌های موضوعی وجود دارد. برای مثال، کارکردهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و... از این قبیل هستند. لازم به‌ذکر است برخی از کارکردها یا مصادیقی از هر کارکرد که در منابع محققین ارائه شده است، مستند به سیرهٔ رسول خدا یا دیگر معصومین : نیست و تنها به استناد عمل مسلمین به آنها اشاره شده است.

۱. الولی، طه (۱۴۰۹هـ.ق)، المساجد فی الاسلام، دارالعلم للملایین.

در ادامه، تلاش شده تا با مطالعه‌ی منابع دینی و تاریخی، مجموعه‌ی کارکردهایی که مستند به سیره‌ی معصومین است در دسته‌بندی‌ای جامع ارائه شود. این کارکردها در ده سرفصل ذیل احصاء و جمع‌بندی شده است:

(الف) کارکرد عبادی‌نیایشی (عبادت به معنای خاص)؛ (ب) کارکرد اخلاقی-تربیتی؛ (ج) کارکرد علمی-آموزشی؛ (د) کارکرد فرهنگی-تبلیغی؛ (ه) کارکرد اجتماعی؛ (و) کارکرد سیاسی؛ (ز) کارکرد نظامی؛ (ح) کارکرد قضایی؛ (ط) کارکرد اقتصادی؛ (ی) کارکرد الگوسازی جامعه‌نمونه.

در ادامه، به شرح مختصر این کارکردها خواهیم پرداخت.

۱.۴. کارکرد عبادی-نیایشی (عبادت به معنای خاص)

در تحلیل اقدام پیامبر ﷺ برای تأسیس مسجد به عنوان نخستین گام بنا نهادن جامعه‌ای نو، آنچه در نگاه نخست به نظر می‌آید این است که پیامبر با این اقدام خود می‌خواست در اقدامی نمادین، جوهره‌ی عبودی جامعه و حکومت را در اندیشه اسلامی بنمایاند؛ یعنی وقتی نخستین گام در مسیر نهادینه‌سازی و آسان‌سازی عبادت برداشته و فضایی کالبدی برای عبادت ساخته می‌شود، گویی بذری افشانده و نهالی نشانده می‌شود که گام‌های بعدی، همگی بار و بر و ثمر آن بذر و نهال و برخوردار از جوهره و ویژگی‌های اصلی آن‌اند. در چنین تصویری، تمامی فعالیت‌های بعدی پیامبر در مدینه، در مسیر ساختن جامعه اسلامی، مانند دایره‌های متحد‌المرکز، از همان جوهره‌ی عبودی سرچشمه گرفته است. مسلمانان نیز با تأسی به پیامبر، باید عبودیت خدا را جوهره‌ی هر شهر و جامعه و نظام اسلامی بدانند (الویری، ۱۳۸۶: ۹۵).

روشن است که اولین کارکردی که در مورد مسجد به ذهن تبادر می‌کند، بعد عبادی-به معنای خاص-آن است. اما رسول اکرم ﷺ با استفاده از این ذهنیت و سپس با به کارگیری مسجد در زمینه‌های مختلف، جوهره‌ی عبادی مسجد را به دیگر ساحت‌های حیات اجتماعی تسری دادند. شاید بتوان از منظری دیگر به اهمیت بعد عبادی-نیایشی مسجد، نظر انداخت. شیوه‌ی شکل‌گیری هویت اجتماعی یک جامعه، مبتنی بر هویت تک‌تک افرادی است که در جامعه زندگی می‌کنند؛ پس استحکام یک جامعه، بر استحکام شخصیت افراد آن جامعه مبتنی است و برای ساختن یک جامعه‌ی آرمانی، باید انسان‌های تربیت‌یافته‌ای داشت که در یک کلام، عبد و بنده‌ی صالح پروردگار باشند. با این تعبیر، حتی بعد عبادی-نیایشی مسجد که جنبه‌ای فردی تلقی می‌شود، از یک منظر، هویت اجتماعی دارد.

به هر صورت، نیایش و اعمال عبادی، رکن هویتی مسجد است و دیگر کارکردهای مسجد، در طول این بعد از هویت آن معنا می‌یابند. شاهد این مسئله آنست که در تمام دوره‌های تاریخی پس از اسلام، بسیاری از کارکردهای مسجد - ولو به خطا - دست خوش تغییر و کاستی شده‌اند، اما کارکرد عبادی- نیایشی آن، هیچ‌گاه از میان نرفته است.

۲.۴. کارکرد اخلاقی- تربیتی

تربیت شخصیت انسان، مسئله‌ای است که با همه‌ی ساحت‌های زندگی و عناصر پیرامونی اش - اعم از نیایش، آموزش، اعمال سیاسی، اقتصاد، روابط اجتماعی و... مرتبط است و از آنها جدا نیست. اما در عین حال، روشن است که «تربیت» حقیقتی مستقل و شاید بتوان گفت اعم از همه‌ی این موارد است.

در این جا منظور از کارکرد تربیتی- اخلاقی، تزکیه، کسب فضائل و رفع رذائل است. اگرچه این تزکیه و کسب فضائل، گاه با آموزش و تعلیم، گاه در بستر روابط اجتماعی، گاه در حوزه‌ی سیاست و گاه با اعمال عبادی فردی و نیایش‌های شخصی به دست می‌آید، اما تخلُّق و تربیت، خود هویتی مستقل از تعلیم، نیایش، روابط اجتماعی، سیاست و... دارد.

رسول خدا و ائمه‌ی معصومین :، مسجد را محیطی برای موعظه و تربیت نفوس انسان‌ها قرار داده و در تزکیه و تطهیر وجود آنها همت می‌گماشتند. خطبه‌های سراسر پند و موعظه امیر مؤمنان 7 در نهج‌البلاغه، غالباً در مسجد کوفه ایراد شده است. در لسان روایات، تخلُّق به اخلاق حمیده و دوری از معاصی، یکی از دستاوردهای حضور در مسجد معرفی شده است. در حدیث مشهوری که از شش تن از معصومین : با تعبیرهای گوناگون نقل شده است، مستقیماً به این کارکرد اشاره شده: «من اختلف الی المساجد، اصاب احدی الثمان...، او یترک ذنباً خشیئاً، او حیاء؛ کسی که به مساجد رفت و آمد داشته باشد، به یکی از هشت [فایده] می‌رسد...، یا گناهی را از روی ترس [از خدا یا مردم] ترک می‌کند، یا با حیا می‌شود [از روی حیا الاهی، ترک معصیت می‌کند]».

۳.۴. کارکرد علمی- آموزشی

در منظومه‌ی کارکردهای مسجد، نقش معرفت‌دهی و نشر علم به واسطه‌ی این مکان مقدس، جلوه‌ی ویژه و برجسته‌ای دارد. این کارکرد چنان برجسته است که می‌توان آن را جزء مهم‌ترین و اساسی‌ترین کارکردهای مسجد دانست. روایت مشهوری که از رسول اکرم 9 در این زمینه

۱. برای آشنایی با حدیث و شرح آن نک: مصباح یزدی، ۱۳۷۱ (الف): ۱۲-۱۵؛ همو، ۱۳۷۱ (ب): ۲۸-۲۱.

وارد شده، گویای این اهمیت و جایگاه ویژه است:

رسول خدا ﷺ به سوی مسجد خارج شدند و هنگامی که در مسجد دو مجلس برپا بود - یکی مجلسی که در آن تفقه در دین کرده (تعلیم و تعلم دین) و دیگری مجلسی که به دعا و سؤال از خداوند مشغول بودند - پس حضرتش فرمود، هر دو مجلس به سوی خیر است، اما آنها مشغول نیایش پروردگارانند و آنها در حال تعلیم و تعلم و یاددهی و آگاهی‌بخشی به جاهل. آنها [اهل مجلس تعلیم و تعلم] برترند، من برای تعلیم فرستاده شدم. سپس در کنار آنها [گروه مشغول به علم‌آموزی] نشست.^۱

این کارکرد مسجد، در زمره مواردی است که به‌رغم فراز و فرود در دوره‌های مختلف تاریخ، در اغلب این دوره‌ها حفظ شده است. صفحات تمدن شکوهمند اسلامی در بردارنده نمونه‌های شایان توجهی از مساجد مهم و کارکرد آموزشی آنهاست که در بسیاری از آنها همچنان آموزش رواج دارد. مسجدالحرام، مسجدالنبی، جامع بصره، جامع کوفه، جامع فسطاط (جامع عمرو بن عاص)، مسجدالاقصی، جامع دمشق، جامع زیتونه، جامع قیروان، جامع منصور در بغداد، جامع قرطبه، جامع قرویین (فارس مراکش)، و جامع ابن طولون و جامع الازهر، از نمونه مساجدی هستند که دارای حلقات درس بوده‌اند (غنیمه، ۱۳۷۲: ۸۲-۶۱). در نگاهی تاریخی، آموزش‌های متعارف در مساجد، شاخه‌های گوناگون علوم اسلامی، به ویژه قرآن، احادیث، احکام، اخلاق و علوم متعلق به آنها به‌ویژه علم کلام و فقه بوده است (شلیبی، ۱۳۶۱: ۹۶-۹۷).

به خاطر نهادینه شدن این کارکرد، ساختن کتابخانه در جوار مساجد، یکی از پدیده‌هایی است که در سده‌های مختلف دیده می‌شود و برخاسته از نیازمندی آموزش به کتاب و کتابخانه بوده است.^۲ کارکرد علم‌آموزی، چنان با مسجد گره خورده و جزء ناگسستی هویت آن شده است که حتی در برهه‌ای از زمان، این بحث در میان فقها مطرح می‌شود که آیا ساختن مدرسه جایز است یا خیر؛ یعنی بحث چنان می‌شود که با وجود مساجد، آیا

۱. «خرج رسول الله ﷺ فإذا فی المسجد مجلسان: مجلس یتفقهون، ومجلس یدعون الله ویسألونه، فقال: کلام المجلسین إلی خیر، أما هؤلاء فیدعون الله تعالی، وأما هؤلاء فیتعلمون ویفقهون الجاهل. هؤلاء أفضل، بالتعلیم أرسلت ثم قعد معهم» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۰۶).

۲. درباره کتابخانه‌های مساجد، نک: سباعی، ۱۳۷۳، این کتاب با نام نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی نیز به همت علی شکوئی ترجمه و سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی در همان سال منتشر کرده است. در زمینه کتابخانه‌های مساجد ایران نیز نک: آرمییمان سردشتی، نادر، ۱۳۷۸.

ساختن مدرسه جایز است؟ (حسینی بوشهری، ۱۳۷۹: ۴۵). در حقیقت، اولین مکان‌های علم‌آموزی، مساجد بوده‌اند و همین امر سبب شد تا فقها ایجاد رقیبی مانند مدارس را برای مساجد، محل تأمل بدانند؛ چراکه پدید آمدن مدرسه یا مکتب، کاربری آموزشی مسجد را تا حد زیادی تحت الشعاع قرار می‌داد.

اوج کاربرد آموزشی مسجد در چهار سده اول بوده است و از سده چهارم به بعد، چون پاره‌ای از مدرّسان، بحث و گفت‌گو و مناظره را خلاف احترام مساجد و آن‌جا را مخصوص نماز و عبادت و نیاز می‌دانستند، از این‌رو محل تعلیم و تعلم را در مدارس قرار دادند و از آن تاریخ به بعد، بر تعداد مدارس در شهرها افزوده شد (سامی، ۱۳۵۲: ۳۵) روشن است که چنین تلقی انحرافی‌ای از کارکرد مسجد و منحصر کردن آن در نماز و نیایش، به افول نقش آفرینی مسجد در عرصه حیات علمی جامعه اسلامی انجامیده است.

۴.۴. کارکرد فرهنگی-تبلیغی

مراد از کارکرد فرهنگی-تبلیغی، استفاده از مسجد به عنوان پایگاه اطلاع‌رسانی و ابلاغ پیام است. در حقیقت، کارکرد فرهنگی-تبلیغی، نشان‌گر نقش آفرینی رسانه‌ای مسجد است و حتی عنوان «کارکرد رسانه‌ای» را می‌توان جایگزین عنوان «کارکرد فرهنگی-تبلیغی» کرد. نشانه‌های فراوانی در سیره معصومین، به‌ویژه در سیره نبی اکرم ﷺ وجود دارد که ایشان مسجد را به پایگاه اصلی ابلاغ پیام تبدیل فرموده‌اند. این پیام، تنها پیام وحی نبوده و ابلاغ هر نوع پیامی که مربوط به عموم جامعه باشد از این پایگاه رخ می‌داده است. این سنت نبوی سبب شد تا «مسجد»، اصلی‌ترین مکان شکل‌دهی افکار عمومی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی شود (الویری، ۱۳۸۵). ندای «الصلاة مع الجماعة» در عهد پیامبر و پس از آن، فراخوانی عمومی برای گرد هم آوردن مسلمانان در مسجد و آگاهی از امر مهم به هنگام اقامه نماز جماعت بوده است. پس از تشریح اذان، مردم در غیر اوقات نماز نیز با بانگ مؤذن به مسجد می‌آمدند (ابن سعد، ۱۳۶۳: ۱۴۶).

ابلاغ پیام، منحصر به مسلمانان نبود و غیرمسلمانان نیز از همین پایگاه، پیام اسلام را دریافت می‌کردند. پیامبر ﷺ در کنار یکی از ستون‌های مسجد که تا به امروز نیز به نام «اسطوانة الوفود» (ستون هیئت‌ها) شناخته می‌شود، هیئت‌های اعزامی‌ای را که از سوی قبایل گوناگون به مدینه می‌آمدند به حضور می‌پذیرفتند و با آنان به مذاکره‌های دینی و اجتماعی می‌پرداختند. گرچه این مذاکره‌ها از جنبه‌های سیاسی نیز برخوردار بود؛ ولی از آن رو که این هیئت‌ها معمولاً به منظور گرویدن به اسلام به مدینه می‌آمدند، بحث و گفت‌گو درباره معارف اسلامی، بخش‌های از این مذاکرات را به خود اختصاص می‌داد (نوبهار، ۱۳۷۳، ج: ۲: ۱۱۶).

رسول اکرم ۹، برای ابلاغ پیام، تنها از گفت‌وگو و سخن‌رانی بهره نمی‌گرفتند. روش‌های ابلاغ پیام در مسجد متنوع بود. ایشان محیط مسجد را کاملاً فرهنگی می‌دانستند و گاه با شیوه‌های فرهنگی غیرمستقیم، پیام‌های خود را به دیگران منتقل می‌فرمودند. برای مثال، در حضور آن حضرت و با اجازه ایشان، مسابقه‌هایی (مانند مسابقه شعر) در مسجد برگزار می‌شد و پیامبر ۹ نیز در آن‌جا شاهد بوده و گاه خود ایشان در اعطای جوایز و هدایا مشارکت می‌کردند (حسینی بوشهری، ۱۳۷۹: ۴۶). در کتب سیره و تاریخ پیامبر ۹، شواهد فراوانی یافت می‌شود که شعرا در حضور آن حضرت به سرودن اشعار می‌پرداخته‌اند. بلکه گاهی ایشان برخی از شعرا مانند «حسنان» را برای سرودن اشعار به مسجد دعوت می‌نمودند (نوبهار، ۱۳۷۳، ج ۱: ۳۵۰).

البته، هر نوع پیام‌رسانی در مسجد مورد تأیید نبوده و تنها پیام‌هایی که محتوای دینی و صبغه‌الاهی دارند باید از مساجد ابلاغ و اطلاع‌رسانی شوند. ابلاغ پیام‌های دنیوی و مادی از پایگاه مسجد، از جانب بزرگان دین نهی شده است. روایتی که در ادامه می‌آید، به روشنی گویای این مسئله است: «ان رجلاً جاء الی المسجد ینشد ضالّه له فقال رسول الله قولوا له لا ردّ الله علیک، فإنها لغير هذا بنیت قال ورفع الصوت فی المساجد یکره...»؛ مردی به مسجد آمد و با صدای بلند اعلام کرد که چیزی گم کرده است. پیامبر فرمودند به او بگویند خداوند آن‌را به تو باز نگرداند؛ چراکه مسجد برای کاری جز این بنا شده است. و همچنین فرمود: بلند کردن صدا در مساجد ناپسند است...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸: ۸).

کارکرد رسانه‌ای مسجد، در عصر حاضر که عصر ظهور انواع رسانه‌های جمعی است، هم‌چنان می‌تواند مورد توجه باشد؛ چراکه محیط مسجد، محیط رسانه‌ای خاصی است که در میزان اثرگذاری و نفوذ پیام، کمتر رسانه‌ای می‌تواند با آن رقابت کند. رهبر انقلاب بارها این نکته را به مبلغان دینی گوشزد نموده‌اند:

... شما این رسانه تبلیغی خودتان را مغتنم بشمارید... این منبر تبلیغ و این پایگاه عظیم تبلیغ مسجد و حسینیه و زیر خیمه امام حسین ۷ را قدر بدانید. این چیز بسیار نافذ و مؤثر و مبارکی است (بیانات در دیدار علما و روحانیون و مبلغان، ۱۳۷۸/۱/۲۳).

... من اعتقاد دارم که تبلیغ سنتی ما - که مسجد و منبر و سخنرانی روبه‌روست - بدیل ندارد؛ این را باید حفظ کنیم. این که شما بنشینید با یک نفر روبه‌رو صحبت کنید؛ نگاه شما به او بیفتد، نگاه او به شما بیفتد و نفس گرم شما به او برسد، این چیز خیلی خوبی است؛ این را باید حفظ کنیم؛ لیکن این کافی نیست (بیانات در دیدار علما و روحانیون کرمان، ۱۳۸۴/۲/۱۱).

۵.۴. کارکرد اجتماعی

منظور از کارکرد اجتماعی، استفاده از محیط مسجد برای تقویت ارتباطات انسانی مسلمانان و نهادینه کردن رابطه اخوت در میان آنهاست. مسجد، از ابتدا محلی برای شکل‌گیری اجتماع برادرانه و سرشار از مهر و عطف مسلمانان بوده است. همیاری و تعاون، نیکی و احسان، همدردی و مساوات، مشورت و نصیحت، رابطه و محبت و هر مفهوم دینی دیگری که به گونه‌ای در ذیل رابطه برادری معنا می‌یابد، در مسجد تجلی پیدا کرده و نظام ارتباطات اجتماعی در این مکان مقدس را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد. بر همین مبناست که بسیاری از مراسم‌ها در این مکان برگزار می‌شده و معصومین^{۱۱۰}، بر تبدیل شدن مسجد به پایگاه رابطه و مرادۀ برادرانه مؤمنین تأکید داشته‌اند. برای نمونه نقل شده است که «امام موسی کاظم ۷ برای یکی از فرزندانش ولیمه داد و اهالی مدینه را به مدت سه روز در مسجد و بازارها با فالوده اطعام کرد...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴۸: ۱۱۰). همچنین رسول‌گرامی اسلام ۹، مسجد را محل مجالست و مؤانست خود با مردم، به‌ویژه مساکین و محرومان قرار می‌دادند. امام صادق ۷ از پدرش ۷ چنین نقل می‌فرماید: «مساکین در زمان رسول خدا ۹ در مسجد بیتوته می‌کردند و یک شب پیامبر ۹ با فقرایی که در مسجد بودند، نزدیک منبر در ظرفی غذا تناول فرمود...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۶: ۲۱۹).

یکی دیگر از مصادیق کارکرد اجتماعی مسجد در صدر اسلام، تبدیل آن به محل ارائه خدمات پزشکی و درمانی بوده است. بنا به نقل کتب تاریخ، درمان مجروحان جنگ در مسجد صورت می‌گرفته است (المنغازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۸۰).

ارائه خدمات درمانی، بعدها از رسیدگی به مجروحان جنگ نیز فراتر رفته و در برخی مساجد، شکل عام‌تری به خود گرفته است. برای مثال، بنابر نقل برخی مورخان، روزهای جمعه در جامع ابن طولون، نمازگزاران بیمار در محل خاصی مداوا می‌شدند و داروخانه‌ای نیز در همان جا نیازهای مردم را رفع می‌کرد (عریان، ۱۳۷۴: ۴۷).

از دیگر مصادیق فعالیت‌های اجتماعی در مساجد، مشاوره، راهنمایی و غمگساری از نمازگزاران است. رهبر انقلاب در این زمینه تأکیدات فراوانی، به‌ویژه خطاب به روحانیون مساجد دارند:

در دانشگاه‌ها و دیگر مراکز انسانی انبوه، مسجد می‌تواند جایگاه امن و صفا باشد، و امام جماعت، غمگساری و راهنمایی و همدلی را در کنار اقامۀ نماز، در آن مهبط رحمت و هدایت الهی به نمازگزاران هدیه کند (پیام به

پیش‌نمازی، یعنی آدم مسجد را واقعاً محل کار خودش بداند؛ قبل از وقت، حتی قبل از دیگران، به آن‌جا برود؛ اوضاع مسجد را ببیند؛ اگر اشکالاتی در وضع ظاهری مسجد هست، برطرف کند؛ سجاده‌اش را پهن نماید؛ منتظر مردم بماند که بیایند؛ با یک‌یک افرادی که می‌آیند، تا آن‌جا که می‌تواند، تماس بگیرد؛ به آنها محبت بکند؛ از آنها احوال‌پرسی نماید؛ اگر مشکلی دارند، در آن حدی که برایش می‌سور است، برطرف کند، نه این‌که پادوی کارهای خدماتی مردم بشود. در بعضی از مساجد، چنین چیزهایی وجود دارد که قطعاً غلط است. در آن‌جا بنشینند، مردم به او مراجعه نکنند، درد دل نکنند، خودش را بر مردم عرضه نکند، در معرض مراجعات مردم قرار ندهد» (دیدار با اعضای شورای مرکزی نمایندگان ولی فقیه در دانشگاه‌های کشور، ۱۳۶۹/۷/۸)

البته، مشاوره دادن، منحصر به روحانیون و پیش‌نمازان مساجد نیست و افراد معتمد و کارشناسان خبره دیگر نیز می‌توانند در در کنار روحانی مسجد، این امر را به‌عهده گیرند. تشکیل دفتر مشاوره و راهنمایی در زمینه‌های مختلف - اعم از مشاوره خانواده، مشاوره درسی و... - ایده‌ای است که در این راستا قابل پی‌گیری است.

نمونه‌های فعالیت‌های اجتماعی و همکاری و تعاون مؤمنان حاضر در مسجد بسیار فراوان است و گاه از چارچوب نیازها و مصالح اشخاص فراتر رفته و وجهه اجتماعی تری به خود می‌گیرد. برای مثال، تأمین امنیت محلات محدوده مسجد، یکی از همین مصادیق است. رهبر انقلاب در این زمینه می‌فرماید:

لازم است با دخالت افراد دلسوز و متدین و همکاری و همفکری علماء و روحانیون و دیگر نخبگان و با محوریت مساجد، جلوی هرگونه هرج و مرج و قتل و تجاوز و غارت اموال عمومی و خصوصی گرفته شود و فضای امن و محیط آرام برای کلیه شهروندان به وجود آید تا ملت عراق بتواند در سایه وحدت و یکپارچگی، توانایی و آگاهی خود را به نمایش بگذارد (پیام به مردم عراق، ۱۳۸۲/۱/۲۴).

برخی از مصادیق کارکرد اجتماعی مسجد، هرچند ممکن است مستقیماً در سیره معصومین: دیده نشده باشد، اما با تکیه بر اصل این کارکرد و به‌منظور تبدیل مسجد به پایگاه روابط اجتماعی اسلامی، می‌توان ابتکاراتی مبتنی بر نیاز روز داشت. برای مثال، شاید بتوان اموری مانند تشکیل صندوق قرض‌الحسنه یا راه‌اندازی دفتری برای امور خیریه در

مسجد را مجاز دانست و اهالی مساجد محلات را در این امور همراه نمود؛ همان‌گونه که موارد یادشده، امروزه در مساجد بسیار دیده می‌شوند. البته، ذکر این نکته لازم است که انجام هر کاری نیاز به نظر کارشناسی کارشناسان دینی و بررسی فقهی دارد و بدون پشتوانه علمی، نمی‌توان انجام هر کاری را در مسجد مجاز دانست. غرض از ذکر مثال‌ها و مصادیق کارکرد اجتماعی، افزون بر اثبات وجود این کارکرد در مسجد، اشاره به امکان خلاقیت و ابتکار در نقش‌آفرینی اجتماعی مساجد، به‌ویژه در عصر حاضر دارد.

۶.۴. کارکرد سیاسی

پیوستگی سیاست و دیانت، یکی از اصول تغییرناپذیر اسلام ناب محمدی ﷺ است که در همه مظاهر دینی خود را نشان می‌دهد. مسجد نیز از این قاعده مستثنی نیست و به‌عنوان اصلی‌ترین نهاد دینی در تمدن اسلامی، کارکرد سیاسی به خود گرفته است. بنیان نقش‌آفرینی سیاسی مسجد، از همان صدر اسلام گذاشته شد و با تدبیر شخص رسول اعظم ﷺ ، مسجد به‌عنوان کانون عبادت و بندگی، به کانون سیاست نیز تبدیل شد. همین رفتار، پیام پیوستگی سیاست و دیانت را در خود نهفته دارد.

اگر حکومت را به‌عنوان مهم‌ترین نهاد سیاسی جامعه در نظر بگیریم، بخش‌های مختلف سیره رسول‌گرامی اسلام ﷺ که به‌نحوی با مسئله حکومت‌داری مرتبط می‌شده و از طرفی در بستر مسجد رخ می‌داده است را می‌توان از منظر سیاسی تحلیل نمود. با این نگاه، بی‌تردید هسته اولیه حکومت نبوی در مسجد پی‌ریزی شد. پیامبر خدا ﷺ به هنگام مهاجرت از مکه به مدینه، «مسجد قبا» را بنا نهاد، بسیاری از تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی و اجتماعی در زمان پیامبر ﷺ در مسجد صورت می‌گرفت. اساساً مردم برای انجام هر امری، در مسجد گرد هم جمع می‌شدند و مرکز دیگری را نمی‌شناختند. پیامبر خدا ﷺ با سوق دادن امور به سمت مساجد، ظرفیت بالای این مرکز دینی را به مردم نشان می‌داد و عملاً بر تک بعدی بودن دین اسلام، خط بطلان می‌کشید (جوان‌آراسته، ۱۳۸۶: ۱۴۵).

مسئله پیوند و پیوستگی سیاست و مسجد، نه تنها در سیره رسول اکرم ﷺ پررنگ است، که در میان دیگر معصومین نیز دیده می‌شود. ابن ابی‌الحدید، می‌نویسد:

وقتی مردم هجوم آوردند تا با امام علی ؑ بیعت کنند، آن حضرت امتناع ورزید ولی اصرارها در حدی بود که حضرت چاره‌ای نداشت. در این مرحله که مشروعیت الهی با مقبولیت عمومی همراه گشته و حجت بر آن حضرت تمام شد، امام حاکمیت را پذیرفت، ولی برای انجام بیعت،

فرمودند: «اگر به ناچار قرار است با من بیعت کنید، پس در مسجد؛ زیرا بیعت با من نباید به طور مخفی و پنهان باشد، بلکه باید با خواست مسلمانان و در ملأ عام و محل اجتماع مسلمین انجام گیرد». پس حضرت بلند شدند در حالی که مردم در اطرافش حرکت می‌کردند. تا داخل مسجد شدند، مردم از هر طرف بر سر حضرت ریختند و با ایشان بیعت کردند (ابن ابی‌الحدیید معتزلی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۹)

کارکرد سیاسی مسجد، فراز و فرودهایی در طول تاریخ داشته است. در برخی از ادوار، این کارکرد تا حدود زیادی به حاشیه رانده شده و از دایره نقش آفرینی‌های مسجد خارج گشته است. امام خمینی (ره) در این زمینه می‌فرماید: «مسجد محل این بود که مسائل سیاسی در آن مطرح بشود، مع‌الأسف مساجد را ما کاری کردیم که به کلی از مصالح مسلمین دور باشد» (موسوی‌الخمینی، نرم‌افزار صحیفه امام).

گرچه پس از دوره صدر اسلام، بسیاری از زمام‌داران به تضعیف نقش سیاسی مساجد پرداخته‌اند؛ ولی همه حکام سیاسی چنین سیره‌ای نداشته و در اقصی نقاط عالم اسلام، نشانه‌هایی از پیوند مسجد و حکومت دیده می‌شده است. برای مثال، در سال ۱۶۹ هـ.ق در قاهره، جنب مسجد جامع جدید العسکر، دارالاماره‌ای در ارتباط مستقیم با مسجد ساخته می‌شود و ابن طولون، مسجدی می‌سازد که در بخش جنوبی آن، ساختمان حکومتی دارالاماره قرار دارد و این روش تا قرن‌ها میان زمام‌داران اسلامی متداول بوده که مساجدی مانند مسجد ارک از همین قبیل است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۲: ۱۸).

امام خمینی (ره) در عصر حاضر، به‌عنوان احیاگر پیوند سیاست و دیانت در جهان اسلام، نقش بی‌بدیلی در احیای کارکرد سیاسی مسجد دارد و بی‌گمان می‌توان ایشان را احیاکننده مساجد نامید. ایشان با قرار دادن مساجد به‌عنوان کانون مبارزات سیاسی خویش، بستر این احیاگری را فراهم آورد:

محراب یعنی مکان حرب، مکان جنگ، هم جنگ با شیطان و هم جنگ با طاغوت، از محراب‌ها باید جنگ پیدا شود، چنانچه پیش‌تر از محراب‌ها پیدا می‌شد، از مسجدها پیدا می‌شد، ای ملت؛ مسجدهایتان را حفظ کنید... تا این نهضت به ثمر برسد (موسوی‌الخمینی، نرم‌افزار صحیفه امام).

۷.۴. کارکرد نظامی

کارکرد نظامی مسجد را می‌توان بخشی از کارکرد سیاسی آن دانست؛ اما به‌دلیل بهره‌گیری فراوان از مسجد در این زمینه، به‌عنوان کارکردی مستقل به آن می‌پردازیم.

کتاب تاریخی‌ای که به قلم مورخان همه فرق اسلامی نگاشته شده، به این حقیقت اشاره دارد. به گفته این مورخان، پیامبر اعظم ۹ در بسیاری از موارد، مشاوره‌های مربوط به جنگ را در مسجد انجام می‌داده‌اند. سپاهیان اسلام نیز به هنگام اعزام برای غزوات و سریه‌ها در مسجد تجمع می‌کردند (جوان آراسته، ۱۳۸۶: ۱۴۷). برای مثال، بسیج سپاه اسلام برای جنگ احد، هنگامی بود که پیامبر نماز عصر را در مسجد خواندند و مردم مسلح در میان حجره و منبر پیامبر خدا ۹ آماده برای اعزام به جنگ بودند (المغازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۱۳).

در گزارش تاریخی یکی دیگر از جنگ‌های پیامبر ۹ نیز چنین آمده است: «حضرت پس از ورود به مسجد، چهار رکعت نماز گزارد، مردم همه جمع شده بودند، پیامبر فرمود: اسبش را بر در مسجد حاضر کنند و در حالی که به واسطه پوشیدن زره، جز چشمانش دیده نمی‌شد به سوی دشمن حرکت کرد» (المغازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۷۷).

کارکرد نظامی مسجد در صدر اسلام، موضوع پوشیده‌ای نیست که نیاز به اثبات تاریخی داشته باشد و نقل‌های رسیده در این زمینه به قدری زیاد است که به حد تواتر رسیده است. امام خمینی (ره) نیز با تکیه بر همین موضوع، به پیوستگی میان سیاست و دیانت اشاره کرده و می‌فرماید: «در صدر اسلام از همین مسجدها، جیش‌ها، ارتش‌ها راه می‌افتاد، مرکز تبلیغ احکام سیاسی و اسلامی بوده، هر وقت یک گرفتاری را طرح می‌کردند، صدا می‌کردند، الصلاة مع الجماعة، اجتماع می‌کردند» (موسوی‌الخمنی، نرم‌افزار صحیفه امام).

۸.۴. کارکرد قضایی

سابقه محل قضاوت قرار دادن مسجد، به عصر پیامبر اکرم ۹ بازمی‌گردد. در آن دوران، امور قضایی، فصل خصومات و محکوم ساختن بزه کاران، همگی در مسجد انجام می‌شده و این سخن، غیرواقعی نخواهد بود اگر بگوییم مسجد در آن روزها یک دادگستری به تمام معنا بوده است (نقی‌زاده، ۱۳۸۶: ۵۸). چنانچه امام خمینی (ره) نیز به این امر اشاره دارد: «از این مسجدها همه چیز بیرون می‌رفت، مسجد محل قضاوت بود» (موسوی‌الخمنی، نرم‌افزار صحیفه امام). از جمله احادیثی که مؤید این کارکرد مسجد است، حدیثی از امام صادق ۷ است که فرمودند:

بِأَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ۷ حَكَّمَ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ وَ قَضَى فِيهِ بَيْنَ النَّاسِ وَ دَكَّةَ الْقَضَاءِ مَعْرُوفَةً فِيهِ إِلَى يَوْمِنَا هَذَا...؛ امیرالمؤمنین ۷ در مسجد کوفه حکم می‌کردند و در آن، بین مردم قضاوت می‌نمودند و دکه قضااء^۱ در این مسجد تا به امروز معروف است.... (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸۰: ۳۶۲).

۱. محلی که حضرت علی (ع) بر آن می‌نشستند و قضاوت می‌کردند.

شایان ذکر است که تنها قضاوت کردن در مسجد جائز شمرده شده و استفاده از مسجد برای تبعات قضاوت-مانند اجرای حکم- در شرایطی مورد نهی قرار گرفته است. برای مثال، اجرای حدود از این سنخ است. بر پایه روایات، اقامه حدود در مسجد مکروه است. شکی نیست که اجرای حدود الهی، خون حیات را در رگ‌های جامعه گرم نگه می‌دارد اما با این همه، انجام آن در مسجد کراهت دارد. شاید یکی از فلسفه‌های این حکم آنست که مسجد را باید از هر چه ترس و رنجش در مردم ایجاد می‌کند، دور ساخت و از آن محلی امن برای همگان قرار داد تا با رغبت کامل به مسجد بیایند. مؤید این مطلب، احکام دیگری است که نسبت به مسجد وارد شده، مانند: کراهت نصب شمشیر در قبله مسجد و کراهت دعوا و نزاع در مسجد (مبلغی، ۱۳۷۶: ۷۹).

هر چند به کارگیری مسجد به عنوان محل قضاوت و دادرسی، در تاریخ اسلام ثبت شده است، اما برخی از فقها حکم به کراهت این امر داده‌اند. عمده دلیل صدور چنین حکمی، همراه بودن مجلس دادرسی با مشاجره و قیل و قال‌های طرفین دعوا در مجلس قضاست و از آنجا که حفظ حرمت مسجد امری لازم است، این حکم فقهی صادر شده است. به هر طریق میان فقها در این زمینه اختلاف دیدگاه وجود دارد و طرح دیدگاه‌ها و جمع‌بندی موضوع از حوصله این مقاله، خارج است (رستگار ۱۳۸۵: ۱۵۷-۱۷۳).

۹.۴. کارکرد اقتصادی

مسئله اقتصاد و ارتباط آن با مسجد، وجوه مختلفی دارد. در سیره معصومین: برخی از امور اقتصادی از طریق مسجد انجام می‌گرفته و در مقابل، از انجام برخی فعالیت‌های اقتصادی در مسجد نهی شده است.

پیامبر اکرم ۹ جمع آوری و توزیع زکات را از کانال مسجد انجام می‌داده‌اند و از این طریق، عملکرد اقتصادی را به مسجد ربط می‌دادند (حسینی بوشهری، ۱۳۷۹: ۴۶) یا برای مثال، ماجرای خاتم بخشی امیر مؤمنان ۷ در رکوع نماز که در مسجد رخ داد، از آن جهت که انفاق است و یکی از ابعاد انفاق نیز بعد اقتصادی آنست، نشانه پیوند مسجد با برخی از امور اقتصادی جامعه اسلامی است. نشانه‌های دیگری از سیره معصومین: و مسلمانان صدر اسلام می‌توان یافت که بر پیوند امور اقتصادی و مسجد دلالت دارد. برای مثال، مجاهدان جنگ‌های صدر اسلام، در مراجعت از جنگ‌ها پیش از این که به خانه‌های خود روند، در مساجد حضور می‌یافتند و به شکرانه این توفیق، سر به سجده گذاشته و اگر غنائمی نیز به همراه آورده بودند، مانند دیگر قسمت‌های بیت‌المال، در مسجد متمرکز می‌ساختند و در همان جا به تقسیم آن می‌پرداختند (نوری همدانی، ۱۳۷۱: ۱۸).

نقش آفرینی مسجد در حیطة اقتصاد، تنها به صورت مستقیم رخ نداده و نحوه معماری شهرهای اسلامی، سبب شده تا مسجد، که در طول ادوار مختلف، به واسطه حضور در قلب بازارهای اسلامی، تأثیر با واسطه‌ای بر اقتصاد مسلمین داشته باشد. در همه شهرهای اسلامی، از جمله مهم‌ترین بناهای شهر، مساجد، به‌ویژه مساجد جامع بوده‌اند. یکی از نتایج پیوند میان بازار و مسجد این بود که قوانین اقتصاد اسلامی اغلب خود به خود به اجرا در می‌آمد و بازاریان، به واسطه تردد به مساجد، هم احکام فقهی مربوط به خرید و فروش و معاملات را فرا می‌گرفتند و هم به واسطه حضور در فضای تزکیه‌کننده مسجد، کم‌تر به دام لغزش گاه‌های امور اقتصادی دچار می‌شدند. از این رو معاملات بازارهای اسلامی با اعتماد زیادی صورت می‌گرفت و مسلمانان، کار و تجارتشان را چیزی جدا از عبادت نمی‌دانستند (حسینی، ۱۳۸۶: ۸۷). شاید به واسطه همین ارتباط تنگاتنگ است که برخی از صاحب‌نظران، ظرفیت‌های مسجد در نقش آفرینی اقتصادی در بافت اجتماعی جامعه اسلامی را بسیار فراتر از کارکردهای ابتدایی و مقدماتی در حوزه اقتصاد برشمرده و نقش توسعه‌محور و اساسی برای آن در نظر گرفته‌اند (احمدی، ۱۳۸۳: ۳۶۶).

با همه پیوستگی‌های میان اقتصاد و مسجد، برخی از امور اقتصادی نیز وجود دارد که از انجام آنها در مسجد، به صراحت، نهی شده است. خرید و فروش، یکی از این امور است:

ابوذر می‌گوید: پیامبر ﷺ به من فرمود، «ای اباذر! هر کس که دعوت‌کننده الاهی را اجابت و مساجد خدا را به نیکی آباد کند، پاداش او از جانب خداوند بهشت است. گفتم: پدر و مادرم به فدایت! ای رسول خدا! چگونه مساجد خدا آباد می‌شود؟ فرمود: در آنها صدا بلند کرده نشود و در آنها مشغول امور باطل نشوند و در آنها خرید و فروش نشود...^۱

به هر طریق، تعیین ملاک فقهی جواز یا عدم جواز مصادیق فعالیت‌های اقتصادی مختلف در مسجد، نیاز به بررسی فقهی صاحب‌نظران این حوزه است، ولی آنچه مسلم است آنست که این کارکرد، جزء کارکردهای پذیرفته‌شده و مسبوق به سابقه در سیره بزرگان دین است.

۱۰.۴. کارکرد الگوسازی جامعه نمونه در مقیاسی کوچک

همه کارکردهایی که پیش از این گفته شد، نشان از آن دارد که مسجد، مکانی چندوجهی

۱. «يَا أَبَا ذَرٍّ مَنْ أَحَابَبِ اللَّهِ وَأَحْسَنَ عِمَارَةَ مَسَاجِدِ اللَّهِ كَانَ ثَوَابُهُ مِنَ اللَّهِ الْجَنَّةَ فَقُلْتُ يَا أَبَايَ وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ يُعْمَرُ مَسَاجِدُ اللَّهِ قَالَ لَا تَرْفَعُ فِيهَا أَصْوَاتٌ وَلَا يُخَاضُ فِيهَا بِالْبَاطِلِ وَلَا يُشْتَرَى فِيهَا وَلَا يُبَاعُ...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸۰: ۳۶۹).

برای پرداختن به بسیاری از ابعاد حیات فردی و اجتماعی مسلمین است. توجه به پاسخ این پرسش که چرا بسیاری از ابعاد حیات انسان در خانه خدا نیز حضور دارد و کارکردهای این مکان شریف، بسیار فراتر از دیگر عبادت‌گاه‌های رایج است، ما را به دو نکته می‌رساند: نخست آن که تجمیع این کارکردها در پرستشگاه حضرت حق، بدین معناست که هیچ ساحتی از ساحات زندگی بشر خارج از دایره زندگی الهی نیست و همه ابعاد حیات، در سعادت اخروی انسان نقش دارند؛ نکته دوم آن که شاخص‌های حیات طیبه انسان - چه در مسجد و چه در خارج از آن - همان شاخص‌هایی‌اند که در اجتماع مؤمنین در مسجد لحاظ شده است. به عبارتی، مؤلفه‌های ارزشی سفارش شده برای استفاده از مسجد، همان مؤلفه‌های ارزشی مورد سفارش در تمام طول زندگی‌اند. این بدین معناست که اجتماع کوچکی که در شبانه‌روز، پنج نوبت در مسجد تشکیل می‌شود - در صورت رعایت ضوابط و دستورات شارع مقدس - نمونه آرمانی یک جامعه اسلامی است. مؤمنین می‌توانند با الگو گرفتن از این جامعه کوچک و تمرین زندگی الهی در زمان‌های کوتاه حضور در مسجد، زمان‌های خود در خارج از آن را نیز مانند زمان حضور در آن بگذرانند.

این تحلیل می‌تواند بیان‌گر کارکرد دیگری برای مسجد باشد که جامع همه کارکردهای پیشین نیز هست و به نوعی نتیجه آنهاست. این کارکرد، «عرضه الگویی از جامعه مطلوب دینی در مقیاس کوچک و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی در جامعه دینی است (الویری، ۱۳۸۶: ۱۰۴-۱۰۶).

یکی از راه‌کارهای اسلام برای تحقق آرمان‌های کلان خود، تکیه بر نمونه‌های خرد و تحقق آن آرمان‌ها در محدوده‌ای کوچک و اثبات امکان‌پذیری آن و سپس تعمیم این تجربه موفق در مقیاسی گسترده‌تر است. پیامبر اکرم ﷺ راهی سخت و دشوار برای ساختن جامعه‌ای الگو و اسوه و امتی وسط پیش روی داشت و یکی از مهم‌ترین و شاید مهم‌ترین دشواری پیش‌روی پیامبر ﷺ در این مسیر، هم‌ساز کردن ساکنان نواحی مرکزی شبه جزیره عربستان با جامعه مطلوب بود. یکی از سودمندترین و اثربخش‌ترین اقداماتی که می‌توانست به این هدف کمک کند، طرح الگویی در مقیاس کوچک‌تر از جامعه مطلوب و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین و ممارست زندگی در این الگوی کوچک، به منظور آماده شدن تاریخی برای شهروندی در جامعه مطلوب و مورد نظر پیامبر بود (همان).

این سازوکار، مربوط به دوره صدر اسلام نیست و در همه تاریخ می‌تواند سریان داشته باشد. مدیران جامعه، از فرصت «مسجد» می‌توانند به‌عنوان زمینه‌ای برای جامعه‌سازی مطلوب بهره‌برند و همان راهبرد نبوی را در ساختن بنیان‌های جامعه به کار گیرند.

۵. بررسی اجمالی سیر تطورات تاریخی کارکردهای مسجد

در تبیین تحولات مسجد در بستر تاریخ، آنچه بیش از همه رخ می‌نماید، سه چیز است: نخست، پایداری حیات مسجد و حضور همیشگی آن در جوامع اسلامی در هر عصر و دوره؛ دوم، تغییرات کارکردی مسجد در هر دوره تاریخی و فراز و فرود در هر یک از کارکردهای ده‌گانه‌ای که پیش از این ذکر شد؛ و سوم، تغییر و تحول در وجهه تمدنی مسجد، یعنی ظاهر و قالب آن که غالباً با نحوه معماری و شیوه ساخت مساجد مرتبط است. آنچه پیش از این به‌عنوان کارکردهای مسجد تبیین شد، می‌تواند به‌عنوان یکی از شاخص‌های تحلیل، برای تبیین تحولات تاریخی حیات مسجد در جامعه اسلامی مد نظر قرار گیرد. بر همین مبنا و با مطالعه تحولات مسجد، می‌توان ادوار ذیل را برای آن در نظر گرفت:

۱.۵. دوران صدر اسلام

این دوره، دوره تولد مسجد و رشد و بالندگی آن است که عمدتاً به‌واسطه نقش آفرینی پیامبر اسلام ﷺ و نظارت مستقیم ایشان بر مسجد، این مکان مقدس، به اوج جایگاه خود در جامعه اسلامی دست یافته است. در این دوره، تمامی کارکردهایی که پیش از این بدان‌ها اشاره شد، حضوری پررنگ در مسجد داشته‌اند.

به فراخور کارکرد «الگو سازی جامعه نمونه در مقیاسی کوچک» که پیش از این برای مسجد تبیین شد، یکی از ویژگی‌های بارز مساجد این دوره، سادگی معماری و پرهیز از تجمل‌گرایی افراطی است تا این سبک از معماری و نحوه آرایش مکانی، الگویی برای سادگی توأم با زیبایی در دیگر مکان‌های زندگی جامعه دینی قرار گیرد. شیوه ساخت و چگونگی معماری مسجد، برای معصومین : اهمیت فراوانی داشته است. دقت در کوچک‌ترین و ظریف‌ترین دقایق معماری و صدور امر و نهی‌هایی برای رعایت بایدها و نبایدهای معماری، نشان از حساسیت این مسئله دارد.

توصیه‌ها و اوامری در روایات معصومین : درباره چگونگی ساختن مساجد ذکر شده که از آن جمله، نهی از زینت مسجد با طلا و نقش و نگارهای مختلف، نهی از ساختن مناره‌های بلند، نهی از کنگره‌دار کردن دیوارها و بنای مسجد، نهی از ساختن محراب، نهی از ساختن مقصوره (اتاقک پیش‌نماز)، کراهت درخت کاری در مسجد و... است که همگی در زمره احکام فقهی مسجد قرار می‌گیرند. (نوبهار، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۳۲-۲۶۱).

۲.۵. دوران فتوحات و آغاز ارتباط مسلمانان با دیگر تمدن‌ها

پس از آغاز لشکرکشی خلفا به اقصی نقاط عالم، مسلمانان با فرهنگ و تمدن دیگر ملل آشنا

شدند و همین امر سبب شد تا انحرافات بزرگی در شکل و محتوای مساجد ایجاد شود و این امر از دو زمینه اصلی سرچشمه می‌گرفت. نخست، مشاهده نحوه ساخت و ساز عبادت‌گاه‌های اهالی ادیان دیگر و الگوگیری از آنها و دوم، انحرافات فکری و رفتاری حاکمان پس از رسول اکرم ﷺ و بدعت‌گذاری‌های پی‌درپی امرای بلاد اسلامی در استفاده از مساجد. این دوره را به حق دوره آغاز افول و انحراف مسجد از جایگاه دینی خود دانست. شواهد تاریخی فراوانی از اقدامات انحرافی این دوره وجود دارد. اقداماتی که کارکردهای مسجد را از موضع اصلی خود خارج نمود. این رویکرد مربوط به منطقه خاصی از جهان اسلام نبود و در همه اقصی نقاط بلاد اسلامی، چنین رویکردی در حال رشد بود. برخی از وقایع تاریخی که مبین این تحولات است به شرح ذیل‌اند:

در دوره عثمان بر مساحت مسجدالنبی افزوده شد. در این دوره مسجد را سفیدکاری کردند و سنگ‌های منقوش در عمارت آن به کار بردند و به جز از طرف شرقی، از دیگر جهات، آن را توسعه دادند و ستون‌های سنگی در آن کار گذاشتند. در زمان خلفای بنی‌امیه، دلبستگی به زر و زیور دنیا فزونی گرفت و به تبع، جایگاه و نقش اصلی و مهم مساجد خود - به‌عنوان کانون هدایت و رهبری جامعه در ابعاد سیاسی و اجتماعی - کم‌فروغ شد و به جای آن، کاخ‌ها و دارالحکومه‌ها سر برافراشتند (پژوهشی از کمیسیون اجتماعی مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۷۰: ۳۸).

معاویه در دوران حکومت خویش، بدعتی بنا نهاد و «مقصوره» را به مساجد افزود که به سبب آن ملامت بسیار شد. «مقصوره» مکانی در داخل مسجد بود که اطراف آن حصاری بود و به خلیفه اختصاص داشت. مقصوره برای حفظ جان خلیفه ساخته شد (همان). نخستین مسجدی که در نواحی مفتوح بنا شد، مسجدی بود که عتبه‌بن‌غزوان در بصره بنیان کرد که از گل و خشت ساخته شده و طاقش از علف پوشانده شده بود. مسجد کوفه را که به شیوه ساده بنا شده بود، زیادبن‌ابیه - حاکم معاویه - از نو به شیوه ساسانی ستون‌نهاد و در آفریقا و مصر نیز در ابتدا، مساجد ساده بنا شد، اما بعدها عمروعاص، منبری که پادشاه مسیحی برای او به ارمغان آورده بود را در مسجد مصر قرار داد. در ایران نیز سعد بن ابی‌وقاص، ایوان شاهنشاهی ایران را محل عبادت قرار داد. در دمشق، ولید اول، کلیسای قدیس یوحنا را از نو ساخت و آن را مسجد نامید. در حمص، ساختمانی بود که هم به‌عنوان مسجد و هم کلیسا از آن استفاده می‌شد (همان).

ابن ابی‌عمر از خلفای اموی آندلس (۳۶۶-۴۰۰هـ.ق) در سال ۳۸۷هـ.ق کلیسای سنتیاگو را که زیارت‌گران از اقطار اروپا بدان‌جا می‌شدند ویران کرد و آن‌گاه در حالی که گروه فراوان اسیران مسیحی، درها و ناقوس‌های کلیسا را پیشاپیش او حمل می‌کردند، پیروزمندانه به قرطبه

بازگشت. درهایی که از کلیسای سنتیاگو آورده بود در مسجد بزرگ پایتخت نصب شد و ناقوس‌ها را در بناهای اسلامی به جای چراغ به کار بردند و مسیحیان را به همان حال که زنجیر به پا داشتند به تعمیر مسجد گماردند (همان: ۳۹).

مسجد جامع دمشق - معروف به مسجد بنی‌امیه - از باشکوه‌ترین مساجد دنیا و از حیث زیبایی از بی نظیرترین‌هاست که به دست ولید بن عبدالملک بن مروان ساخته شد. او از امپراطور روم در قسطنطنیه درخواست کرد که صنعتگران آن‌جا را برای او بفرستند. دوازده هزار صنعتگر از روم به دمشق آمدند و بنای مسجد را با صفحه‌های طلایی معروف به نیفساء و موزاییک که با رنگ‌های گوناگون غریب و زیبا برآمیخته بود، تزیین کردند (همان). گنبد مساجد به تقلید از کلیساهای شام ساخته شد. در تاریخ چنین ذکر شده است که نخستین گنبد بنا شده به دست مسلمانان، گنبد مسجد الاقصی است که به فرمان ولید بن عبدالملک (۸۶-۹۶ هـ.ق) بنا شد (عریان، ۱۳۷۴: ۴۷).

آنچه گفته شد، تنها نمونه‌ای از موارد ذکر شده درباره مساجد است. تاریخچه بسیاری از مساجد مهم جهان اسلام ثبت و ضبط شده و مطالب ذکر شده در مورد آنها، نشان از انحرافات دارد که در ابتدا بدان‌ها اشاره شد.

۳.۵. دوران پس از فتوحات تا آغاز جنبش‌های سیاسی دینی

پس از انحرافات پیش آمده در دوره فتوحات و خلفای پس از رسول اکرم ۹، دوره رکود طولانی‌ای بر مساجد حاکم می‌شود و انحرافات پیش آمده در مساجد نهادینه می‌شوند. بسیاری از کارکردهای مسجد در این دوره رو به افول می‌گذارند و به حاشیه می‌روند و یا در موضعی غیر از موضع حق به کار می‌روند. کارکرد سیاسی مسجد یکی از این موارد است که شرح آن پیش از این گذشت. حتی برخی از کارکردها که ربطی به معادلات قدرت ندارند، مانند کارکرد علمی-آموزشی مسجد، بر اثر عواملی چون ظهور رقیبان جدی (مدرسه و مکتب) یا اعتقاد به بی حرمتی به مسجد در صورت برگزاری جلسات درس و بحث در آنها، به حاشیه رانده می‌شوند. البته، برخی از کارکردها جایگاه خود را هم چنان حفظ می‌کنند. کارکرد نیایشی-عبادی مسجد، همیشه و در همه ادوار حضور داشته است. همچنین کارکرد قضایی مسجد در اغلب دوران‌ها از جمله این دوره حضور دارد. به گفته مورخان، مسجد هیچ‌گاه نقش اساسی خود را در برگزاری مجالس حکم و قضا و تشکیل جلسات دیوان مظالم و رسیدگی به تخلفات و امور قضایی از دست نداد و خلفا و امرا در روزهای معینی از هفته، شخصاً در مسجد حضور می‌یافتند و به این امور می‌پرداختند (ابراهیم حسن، ۱۳۶۹: ۴۰۰).

همچنین رویه معماری غیراسلامی و بدعت‌های مغایر با سنت پیامبر ﷺ در ساخت مسجد، در این دوره نیز ادامه دارد. اغلب مساجد تاریخی جهان اسلام در سده‌های مختلف، نشانه‌هایی از انحرافات نهادینه‌شده در معماری اصیل دینی را دارند. این مسئله در مساجد بزرگ ایران نیز دیده می‌شود. مساجد تاریخی مربوط به دوران حکومت سلسله‌هایی چون زندیه در شیراز یا صفویه در اصفهان و... اثری از سادگی و بی‌آلایشی مسجد رسول اکرم ﷺ را ندارند و سرشار از نقش و نگار و نمادهایی چون مناره‌های بلند و گنبد‌هایی هستند که اصولاً در معماری ساده صدر اسلام جایی نداشته و گاه از آنها نهی نیز شده است. در مجموع این دوره را می‌توان دوره رکود مسجد و تقلیل کارکردی آن دانست.

۴.۵. دوران جنبش‌های سیاسی امت اسلامی

این دوره با ورود مدنیت مدرن به جهان اسلام و ظهور تمدن غرب از یک طرف و آغاز جنبش‌های سیاسی آزادی‌خواهانه و گاه مبتنی بر اهداف اسلامی در برخی از نقاط جهان اسلام، روبه‌رو است. در ایران، می‌توان بارزترین جلوه این دوره را دوران مبارزات مربوط به مشروطیت دانست. از آن‌جا که در بسیاری از این جنبش‌ها، حرکت‌های سیاسی مردم باگرایش‌های مذهبی و دینی آنها گره خورده بود، مسجد به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین نهادهای مذهبی در جامعه، در فرایند مبارزات نقش آفرینی کرده است. در مبارزات مشروطه ایران، از آنجا که عالمان و فقیهان شیعه در برهه‌ای از زمان، نقش ویژه و محوری‌ای در مبارزات داشتند، پایگاه راهبری خود را مساجد و حوزه‌های علمیه قرار دادند. در خارج از ایران نیز افرادی مانند سید جمال‌الدین اسدآبادی، حسن البنا، محمد عبده، اقبال لاهوری و... از مسجد به‌عنوان پایگاهی برای آغاز جنبش‌های سیاسی اصلاحی در سده‌های اخیر استفاده کرده‌اند (عابدی جعفری، ۱۳۸۴: ۹۸).

به‌طور کلی، این دوره تاریخی از حیات مسجد را می‌توان دوران بازگشت به کارکردهای غیرفردی مسجد برشمرد. در این دوره، زمزمه‌های احیای مسجد و بازگشت آن به کارکردهای اصیل خود به گوش می‌رسد؛ هرچند هم‌چنان تا بلوغ و شکوفایی مسجد فاصله زیادی وجود دارد. از نظر سبک معماری نیز همچنان رویه پیشین وجود دارد و تغییری در جهت‌گیری‌های کلی مسجدسازی مشاهده نمی‌شود.

۵.۵. دوران پس از انقلاب اسلامی در ایران

انقلاب اسلامی ایران، آغاز اوج‌گیری حضور دین در همه عرصه‌های حیات بشر معاصر است و در این انقلاب، مسجد نیز به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد دینی، هویت اصیل خویش را باز می‌یابد.

امام خمینی (ره) به‌عنوان رهبر این انقلاب، خاستگاه نهضت خویش را مسجد قرار می‌دهد و با استراتژی «هر مسجد یک سنگر» انقلاب خویش را به‌پیش می‌برد: «مساجد سنگر است، سنگرها را پر کنید» (موسوی‌الخمنی، نرم‌افزار صحیفه امام) رهبر انقلاب در تشریح نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی می‌فرماید:

انقلاب از خانه مذهب - یعنی مسجد و مدرسه دینی - آغاز شد و جهت‌گیری مذهبی در انقلاب روزه روز افزایش پیدا کرد و نقش مذهب و ارزش‌های معنوی، آن قدر قوی شد که کسانی را به میدان انقلاب کشاند که معمولاً در هیچ انقلابی، این گونه آدم‌ها به میدان نمی‌آیند. حتی افراد مسن و بی‌خبر از مسائل سیاسی و آدم‌هایی را که در شهرها و روستاهای دورافتاده زندگی می‌کنند، به میدان انقلاب و مبارزه کشاند (خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۶۸/۱۱/۲۰).

مساجد توانستند نارسایی نبود تشکیلات در انقلاب اسلامی را جبران کنند و به پایگاه سامان‌دهی و انسجام نیروهای مردمی بدل شوند. در این برهه، مساجد نقش تعیین‌کننده‌ای در تربیت کادرهای اصیل اسلامی داشتند و بستری برای کادرسازی در انقلاب فراهم آوردند. تاریخ، مبارزات علنی رژیم پهلوی با مساجد را به‌فراموشی نخواهد سپرد، مبارزاتی که گاه تا به آتش کشیدن مساجد پیش رفت. از آن جمله، به آتش کشیدن مسجد جامع کرمان^۱ است. با پیروزی انقلاب و افزایش موج بیداری اسلامی برآمده از انقلاب اسلامی ایران در سراسر جهان اسلام، روند احیای جایگاه مسجد، از ایران به دیگر نقاط بلاد اسلامی نیز تسری یافته و جوانان و مبارزان کشورهای اسلامی، به باز تعریف نقش مسجد در حیات فردی و اجتماعی خویش اقدام نمودند. رهبر انقلاب، در این باره می‌فرماید:

شعائر اسلامی و مساجد و نمازهای جمعه و عزاداری‌ها، از جمله عواملی است که در پیروزی انقلاب و تداوم آن، نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. ملت‌های مسلمان، اکنون در همه جای عالم، با بهره‌گیری از تجربه ملت ایران به مساجد و شعائر دینی اهتمام خاصی نشان می‌دهند. نهضت فلسطین

۱. در روز بیست و چهارم مهر ۱۳۵۷ که حدود ۲۰ هزار نفر از مردم کرمان به منظور بزرگداشت اربعین شهدای هفدهم شهریور تهران و اولین سالگرد شهادت آیه‌الله حاج سیدمصطفی خمینی - به دعوت علما و روحانیون کرمان - در مسجد جامع اجتماع کرده بودند. این مسجد به دست عوامل رژیم پهلوی به آتش کشیده شد (به نقل از: دفتر ادبیات انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸، ج ۶).

و بسی نهضت‌های دیگر، امروزه از مساجد و نمازهای جمعه و جماعت، نیرو و توان می‌گیرد. سزاوار است که ملت عزیز ایران، نقش این شعائر را همواره به یاد داشته باشد (پیام به ملت ایران، در چهلمین روز ارتحال امام خمینی (ره)، ۱۳۶۸/۴/۲۳).

ناگفته نماند که حیات مسجد در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی، خود دارای تطورات مختلفی بوده است. نقش آفرینی مسجد در همه ادوار سالیان پس از انقلاب، به یک اندازه مطلوب نبوده و این مسئله با ضعف‌ها و کاستی‌هایی در برخی از برهه‌ها روبه‌رو بوده است، اما در قیاس با دوره‌های مختلف تاریخی، می‌توان دوره انقلاب اسلامی و پس از آن را در مجموع، دوران احیاء مسجد و شکوفایی مجدد ظرفیت‌های آن در کشور به حساب آورد. در همه سال‌های پس از انقلاب، کارکرد عبادی-نیایشی مسجد به‌قوت خویش باقی است و در برخی دوره‌ها، در این زمینه نیز جهش‌های چشم‌گیر و غیرقابل مقایسه‌ای با سال‌های پیش از انقلاب دیده می‌شود. پدیده «اعتکاف» در سال‌های اخیر، یکی از این نمونه‌هاست. در دهه اول انقلاب اسلامی، به واسطه پیوند مسجد با فعالیت‌های انقلابی مردم، تقریباً همه کارکردهای مسجد به‌صورت خودجوش و فارغ از سیاست‌گذاری‌های رسمی و سازمانی، به منصفه ظهور می‌رسد. آنچه پیش از این در مورد وضعیت مساجد در دوران انقلاب اسلامی گفته شد، ناظر به همین دهه است.

در این دهه، مساجد نقش ویژه‌ای در تک‌تک وقایع و رویدادهای ملی و اسلامی بازی کردند. مساجد، افزون بر ایفای نقش عبادی-نیایشی خود، پایگاه سوادآموزی و نهضت مبارزه با بی‌سوادی، پایگاه آموزش و سازماندهی نیروهای داوطلب و بسیجی برای اعزام به جبهه‌های جنگ، پایگاه حفظ امنیت شهری و محلات در قالب کمیته انقلاب و نهاد بسیج، پایگاه سازماندهی و اعزام جهادگران جهادسازندگی به روستاها و نقاط محروم کشور، پایگاه فعالیت‌های فرهنگی-تربیتی به‌ویژه برای جوانان و نوجوانان، پایگاه جمع‌آوری کمک‌های مردمی در مناسبت‌ها و حوادث مختلف، پایگاه اخذ رأی در انتخابات گوناگون، مبدأ راه‌پیمایی‌ها و تجمع‌های انقلابی و حتی در برهه‌ای، بخشی از پایگاه اقتصادی دولت در دوران عرضه کوپنی ارزاق و تشکیل ستاد بسیج اقتصادی بوده است.

اما این شور و سرزندگی مساجد در دهه‌های بعدی با تغییراتی روبه‌رو می‌شود. در دهه دوم انقلاب، عواملی چون «اتمام جنگ و حذف خودبه‌خودی مساجد به‌عنوان حلقه واسط میان مردم و جبهه‌ها»، «تغییر نهاد جهادسازندگی به وزارت خانه و کاهش مشارکت مردمی در سازندگی کشور و بالتبع، حذف مسجد به‌عنوان پایگاه اعزام مردمی به روستاها و مناطق

محروم»، «آغاز برنامه‌های توسعه و قدرت یافتن نهادهای آموزشی رسمی و بالتبع، به حاشیه رانده شدن نقش نهضت سوادآموزی و حذف مسجد به عنوان مکان تحصیل مردم»، «شکل‌گیری نهادهای رقیبی هم‌چون کانون‌های فرهنگی و فرهنگ‌سراها برای مساجد»، «بروکراتیک شدن ساختار نهادهایی چون بسیج و تبدیل آن از یک نهاد مردمی به سازمان رسمی» و...، سبب کم‌رنگ‌تر شدن کارکردهای مختلف مسجد شده‌اند. البته، کارکردهای مذکور به طور کامل از مساجد رخت نمی‌بندند، بلکه به واسطه تغییرات سیاسی-اجتماعی این دهه، غالباً تضعیف می‌شوند.

دهه هشتاد شمسی، دوران استقرار و تثبیت دهه پیشین است و تحول جدی و جدیدی در شرایط کارکردی مساجد رخ نمی‌دهد. البته، برخی تغییرات، همچون انحلال «وزارت جهاد سازندگی» و بسته شدن پرونده این نهاد انقلابی در دوران اصلاحات، آخرین بارقه‌های امید برای پیوند مردم و حاکمیت از طریق مساجد را خاموش می‌کند و در ادامه، شکل‌گیری نهاد جایگزینی به نام «بسیج سازندگی» با تدبیر رهبر انقلاب، افق جدیدی برای احیای مجدد جهادسازندگی دهه اول انقلاب می‌گشاید و بالتبع زمینه احیای برخی کارکردهای مسجد فراهم می‌شود، لکن به دلیل نوپا بودن این نهاد و زمان‌بر بودن بازتعریف نهادی انقلابی-مردمی در شرایط سیاسی-اجتماعی کشور، اثرات شکل‌گیری این نهاد در احیای برخی کارکردهای مسجد، چندان چشم‌گیر نیست.

اکنون در دهه چهارم انقلاب که دهه «پیشرفت و عدالت» نامیده شده، نقش مساجد با توجه به متغیرهای مختلفی - اعم از «نحوه سیاست‌گذاری و عملکرد نهادهای متولی اداره مساجد»، «نحوه فعالیت نهادهای مرتبط با مساجد (مانند بسیج مستضعفین و کانون‌های فرهنگی مساجد)»، «ظهور رقبای جدید برای مساجد» و «فرهنگ عمومی و اقبال مردمی به حضور در مساجد» - در معرض تغییر و تحول است.

۶. جمع‌بندی

در یک نگاه کلان، پس از انقلاب اسلامی، وضعیت مساجد از حیث تحقق کارکردهای ده‌گانه «عبادی-نیایشی (عبادت به معنای خاص)»، «اخلاقی- تربیتی»، «علمی-آموزشی»، «فرهنگی-تبلیغی»، «اجتماعی»، «سیاسی»، «نظامی»، «قضایی»، «اقتصادی» و «الگوسازی جامعه نمونه»، نسبت به تمام دوره‌های تاریخی تحولات مسجد - به غیر از صدر اسلام - مطلوب و قابل دفاع است. اما روشن است که تا وضعیت آرمانی و نقطه اوج جایگاه این نهاد مقدس فاصله زیادی وجود دارد. در پی این فاصله و به خاطر تضعیف نقش آفرینی مثبت مساجد در

ادواری از انقلاب اسلامی، رهبر انقلاب نسبت به این مسئله واکنش نشان داده و خطرات این رویه را گوشزد کرده‌اند:

در دوره‌های پیش از انقلاب، عالمی به مسجد می‌رفت، نمازی می‌خواند و مسئله‌ای می‌گفت؛ در ایام مخصوص هم یک منبری دعوت می‌شد و سخنرانی می‌کرد. اگر امروز - که روز حاکمیت اسلام و ارزش‌های اسلامی است - مساجد به همان شکل، بلکه در مواردی با افت کیفی و کمی اداره بشود، آیا این مقتضای حق و مصلحت است؟ آیا این پیشرفت است؟ پس «من استوی یوماه فهو مغبون» یعنی چه؟ (سخنرانی در دیدار با جمعی از روحانیون، ائمه جماعات و وعاظ، ۱۳۷۰/۱۲/۱۴).

در برخی از گزارش‌های رسیده از وضعیت مساجد، آمارهای نه‌چندان مطلوبی از وضعیت مساجد ارائه شده است.^۱ عامل شکل‌گیری این وضعیت، تنها کاستی و نقص در قوانین و سیاست‌های تدوین شده نیست، بلکه عوامل دیگری چون شیوه اجرای سیاست‌ها، فرهنگ عمومی، ظهور رقبا جدید برای مساجد و... در این شرایط نقش دارند.

در صورت عدم سیاست‌گذاری دقیق و صحیح، مسجد در رقابت با نهادهای رقیب، جایگاه اصلی خود را در جامعه از دست خواهد داد و به حاشیه رانده می‌شود. ظهور انواع رقبا که بعضاً بسیار قدرتمند نیز هستند، مستلزم آنست که در فرایند برنامه‌ریزی، به مسائلی

۱. برای مثال، سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۷۴ در مطالعه‌ای نظری، به بررسی علل کاهش حضور مردم در مساجد پرداخته است. در این تحقیق از تغییر نیازهای مردم و نداشتن تناسب کارکردهای مسجد با نیازهای فعلی مردم به عنوان علل خلوت بودن مساجد در حال حاضر یاد شده است. این سازمان هم چنین در تحقیقی که در سال ۱۳۷۶ در تهران انجام داد به بررسی مسئله حضور جوانان در مسجد، وضع مساجد موجود از دیدگاه جوانان و نگرش جوانان درباره مسجد پرداخت؛ این تحقیق که از نوع تحقیقات توصیفی است، به روش پیمایشی و با استفاده از پرسش‌نامه بر روی یک نمونه ۶۵۰ نفری شامل جوانان ۱۵ تا ۲۵ ساله صورت گرفت. طبق یافته‌های این تحقیق، با افزایش سن و میزان تحصیلات، از میزان حضور در مساجد کاسته شده است. در مجموع میزان رفتن والدین به مسجد بر میزان حضور جوانان تأثیری مثبت دارد و مردان بیش از زنان در مساجد حضور می‌یابند. (۶/۶۶ درصد برابر ۶۱ درصد). در مجموع بیش از چهل درصد پاسخ‌گویان به مسجد نگرشی منفی دارند و به موازات افزایش سطح تحصیلات، این نگرش منفی نیز افزایش می‌یابد. صدا و سیما جمهوری اسلامی نیز در یک نظرسنجی با عنوان «مسجد پایگاه تحقیق و نوسازی معنوی» (۱۳۷۶) به سنجش نگرش جوانان تهرانی درباره مسجد، حضور در مسجد و نارسایی‌های مسجد پرداخته است. این تحقیق که از نوع توصیفی است به روش پیمایشی و با استفاده از پرسش‌نامه بر روی ۶۵۰ تن جوان تهرانی که به عنوان افراد نمونه انتخاب شده‌اند، صورت گرفته است، نتایج این تحقیق حاکی از این است که حدود بیست درصد آنها به ندرت به مسجد می‌روند و سی درصد هیچ‌گاه به مسجد نمی‌روند. هم چنین این تحقیق نشان می‌دهد که با افزایش سطح تحصیلات، میزان حضور افراد در مسجد کاهش یافته است، دختران هم کمتر از پسران به مسجد می‌روند (پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۰/۴/۲۲).

مانند جذابیت، نیاز مخاطب، رفع موانع و عوامل مختل کننده کار کردها و اقدامات رقبا بیش تر توجه شود. در صورت غفلت از جذابیتها و اقدامات رقیبانی مانند انواع رسانه‌های جمعی، مدارس، فرهنگ‌سراها و... قطعاً سیاست‌های مربوط به مساجد، بسیار خام، ساده‌انگارانه و بدور از واقعیت‌های جامعه شکل خواهند گرفت.

این یک واقعیت است که بسیاری از کارکردهای مسجد، به نهادهایی که جامعه به سوی ایجاد، تقویت و گسترش آنها حرکت کرده فروکاسته شده و از این جهت، اگر مساجد بخواهند نقش اجتماعی مستقیمی داشته باشند، اولاً خود را تنها باید به صورت یکی از نهادهای عرضه کننده آن خدمات و کارکردها (و نه تنها عرضه کننده آنها) معرفی کنند و ثانیاً در محدوده همان کارکردها می‌بایست به نحوی تخصصی به موضوعات (حتی وعظ و خطابه) پردازند تا بتوانند در کنار رقبای جدی به رقابت پردازند. اگر برای مثال، مساجد بخواهند به امور فقرا و درماندگان رسیدگی کنند، متوجه خواهند شد که تنها یکی از نهادهای خدمات‌دهنده خواهند بود و تنها با تخصصی شدن، رقابت و همکاری با دیگر نهادها می‌توانند در این عرصه باقی بمانند (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۴۸). به عبارت دقیق‌تر، در سیاست‌گذاری و اداره مساجد، افزون بر توجه به کارکردهای اصیل این نهاد، باید به وضعیت رقبا و نهادهای جایگزین مسجد نیز نظر داشت و راهبردها و سیاست‌های خرد و کلان مسجد را با توجه به متغیرهای مختلفی چون «سیاست‌ها و برنامه‌های رقبا»، «نیازها و گرایشات مخاطبان»، «ملاحظات و چارچوب‌های فقهی» و... تنظیم نمود.

کتاب‌نامه

۱. قرآن کریم
۲. ابراهیم حسن، حسن (۱۳۶۹)، تاریخ الاسلام، ج ۱، بیروت: دارالجبیل.
۳. ابن‌ابی‌الحدید معتزلی، عبدالحمید (۱۳۶۱) شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۴. احمدی، علی محمد (۱۳۸۳) چکیده مقالات همایش توسعه محله‌ای: «نقش مسجد در اقتصاد محله»، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۵. آرمیان سردشتی، نادر (۱۳۷۸) تاریخ کتابخانه‌های مساجد ایران، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۶. باقی، عماد الدین و همکاران (۱۳۸۱) پرستش‌گاه در عهد سنت و تجدد، مجموعه مقالات، تهران: نشر سرایی.
۷. بلعمی (۱۳۸۰) تاریخ‌نامه طبری، تصحیح: محمد روشن، تهران: سروش.
۸. بوازار، مارسل (۱۳۶۱) اسلام در جهان امروز، ترجمه دکتر علی مؤیدی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۹. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۲) «بعد سیاسی مسجد از نظر قرآن»، نشریه مسجد، ش ۷.
۱۰. توپسرکانی راوری؛ فاطمه (۱۳۹۰) عوامل و موانع جذب مردم به ویژه نوجوان و جوانان به مساجد، پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۱۱. جوان‌آراسته، حسین (۱۳۸۶) کارکرد مسجد در حکومت نبوی، مجله حکومت اسلامی، ش ۴۳.
۱۲. حجتی، محمدباقر (۱۳۷۴) «مسجد، مکانی به قدمت تاریخ انسان»، نشریه مسجد، ش ۲۱.
۱۳. حر العاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۳هـ.ق) وسایل الشیعه، با تصحیح و پاورقی: عبدالرحیم ربانی شیرازی، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ ششم.
۱۴. حسینی بوشهری، سیدهاشم (۱۳۷۹) «کارکردهای مساجد در گذشته و حال»، نشریه مبلغان، ش ۱۲.
۱۵. حسینی، سید حمید (۱۳۸۶) آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد: مجموعه مقالات پنجمین کنگره بین‌المللی مساجد (فروغ مسجد ۵) قم: نشر ثقلین نشر ثقلین.
۱۶. دفتر ادبیات انقلاب اسلامی (۱۳۷۸) روزشمار انقلاب اسلامی، ج ۶: روزها و رویدادها، تهران: انتشارات سوره مهر، چاپ اول.
۱۷. رستگار، مرتضی (۱۳۸۵) قضاوت در مسجد، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی مساجد (فروغ مسجد ۴) قم: نشر ثقلین.

۱۸. سامی، علی (۱۳۵۲) سیر دانش و فرهنگ ایران در ادوار مختلفه بعد از اسلام (مساجد بزرگ نخستین مراکز و مجامع درسی در سده‌های نخستین اسلام) مجله هنر و مردم، ش ۱۲۶.
۱۹. سباعی، محمد مکی (۱۳۷۳) تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ترجمه محمد عباس پور، محمد جواد مهدوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۰. شلیبی، احمد (۱۳۶۱) تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمد حسین سآآت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۱. عابدی جعفری، حسن و همکاران (۱۳۸۴) «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی»، مجله مصباح، ش ۶۰.
۲۲. عباسی نیا، سعید (۱۳۸۰) کتاب‌شناسی مسجد، ج ۱، تهران: ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی-هنری مساجد.
۲۳. عریان، مرضیه (۱۳۷۴) «تاریخچه مسجد»، نشریه مسجد، ش ۲۴.
۲۴. غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۷۲) دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله آسایی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۵. قلی پور، رحمت الله (۱۳۸۷) تصمیم‌گیری سازمانی و خط‌مشی‌گذاری عمومی، تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
۲۶. مبلغی، احمد (۱۳۷۶) «فقه مسجد»، مجله فرهنگ کوثر، ش ۱۰.
۲۷. مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲) بحارالانوار، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. محمد بن سعد (۱۳۶۳) الطبقات الکبری، ج ۱، بیروت: داربیروت.
۲۹. مرکز رسیدگی به امور مساجد (۱۳۷۰) «جایگاه و رسالت مسجد»، نشریه مسجد، ش ۳.
۳۰. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۷۱ الف) «مسجد یا زمینه تکامل (بخش نخست)»، نشریه مسجد، ش ۴.
۳۱. _____ (۱۳۷۱ ب) «مسجد یا زمینه تکامل (بخش دوم)»، نشریه مسجد، ش ۵.
۳۲. معین، محمد (۱۳۷۶) فرهنگ فارسی، ج ۱، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳۳. المغازی، محمد بن عمر بن واقد (۱۴۰۹ هـ.ق) ج ۱، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
۳۴. منتظرالقائم، اصغر (۱۳۷۳) تاریخ صدر اسلام، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان، چاپ اول.
۳۵. موظف رستمی، محمد علی (۱۳۸۱) آیین مسجد، تهران: نشر گوهر، چاپ اول.
۳۶. نجفی، محمد حسن (۱۳۹۲ هـ.ق) جواهر الکلام، ج ۱۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۷. نقی زاده، حسین (۱۳۸۶) «بررسی کارکردهای مسجد»، نشریه مبلغان، ش ۹۶.
۳۸. نوبهار، رحیم (۱۳۷۳) سیمای مسجد، ج ۲، قم: نشر مؤلف، چاپ دوم.
۳۹. _____ (۱۳۷۷) «نقش نظام اسلامی در مدیریت مساجد و میزان اختیارات واقف در اداره

- امور مساجد»، فصلنامه «وقف میراث جاویدان»، ش ۲۳ و ۲۴.
۴۰. نوری همدانی، حسین (۱۳۷۱) «نقش مساجد در اسلام»، نشریه مسجد، ش ۴.
۴۱. ولی، طه (۱۴۰۹ هـ.ق) المساجد فی الاسلام، بیروت: دارالعلم للملایین.
۴۲. الویری، محسن (۱۳۸۶) «مسجد ارتباطات و توسعه پایدار»، دوفصلنامه علمی-تخصصی نامه صادق، ش ۳۱.

منابع الکترونیکی / نرم‌افزارها

- ۱ سایت‌ها و پایگاه‌های اینترنتی:
- ۲ پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- ۳ نرم‌افزار حدیث ولایت، مجموعه بیانات، پیام‌ها و نامه‌های رهبر انقلاب، مؤسسه فرهنگی-پژوهشی انقلاب اسلامی (تنظیم و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای)
- ۴ نرم‌افزار صحیفه امام، نسخه ۳، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام (ره).